

References

1. *Kulchytskyi S.V. Stalynskyi nyshhivnyi udar.* – K.: Tempora, 2013. – 316 s.
2. *Vakulyshyn S.M. Golodova katastrofa v Kyevi.* – K.: [b. v.], 2005. – 79 s.
3. *Gryshko V. Moskva slozam ne viryt.* – K.: Yunivers, 2003. – 242 s.
4. *Konkvest R. Zhnyva skorboty.* – K.: Lybid, 1993. – 284 s.
5. *Kulchytskyi S.V. Tsina velykogo perelomu.* – K.: Ukraina, 1991. – 432 s.
6. *Vyhrystenko V. Specslyzhy v genocydi Ukrainy.* – Oleksandriia: Maiak, 2002. – 276 s.
7. *Zlochyn / uporiad. P. Kardash.* – 2. vyd. – K.: Vydavnytstvo im. Oleny Teligy; Melburn: [b.v.], 2005. – 560 s.
8. *Marochko V.I. Golodomor 1932-1933 rr. v Ukraini: khronika.* – K.: Kyevo-Mogylianska akademiia, 2008. – 291 s.
9. *Sergiiuchuk V. Yak nas moryly golodom. Vyd. 3-e, dopovnene / KNU im. T. Shevchenka, Tsentr ukrainoznavstva* – K.: PP Sergiiuchuk M. I., 2006. – 392 s.
10. *Stariv S. Strata golodom / Per. z angl. za red. R. Dotsenka.* – K.: Prosvita, 2002. – 272 s.

Павловский Е.А.

События голодомора 1932-1933 гг. в современном общественном измерении.

Статья посвящена обзору на основе научных трудов одной из наиболее трагических страниц в многострадальной истории Украины, а именно событиям голодомора 1932-1933 гг. в современном общественном измерении. Анализируются отношения современного украинского общества к тем трагическим событиям. Также дается характеристика этой научной проблеме в советской и современной украинской историографии. Также дается анализ значения трагических событий голодомора 1932-1933 гг. для современного украинского общества.

Ключевые слова: историография, голодомор, общество, общественное измерение, геноцид, тоталитарный режим.

Pavlovskiy E.A.

The events of the Golodomor of 1932-1933 in contemporary social dimension.

The article is devoted to because of scientific works of one of the most tragic pages in the troubled history of Ukraine, namely the events of the Golodomor of 1932-1933 in contemporary social dimension. Analyzed the attitude of modern Ukrainian society to those tragic events. Also the characteristic of this scientific issue in Soviet and modern Ukrainian historiography. It is also analyses of the significance of the tragic events of the Golodomor of 1932-1933 in modern Ukrainian society.

Key words: historiography, golodomor, society, the social dimension, genocide, totalitarian regime.

УДК 94(477)«192/193»:2(043.3)

М.П. Жолоб

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ЕТНОСПІЛЬНОТ УКРАЇНИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Досліджено формування етноконфесійного середовища України, показано вплив революційних перетворень на подальший розвиток національних релігійних громад. Розкрито структуру релігійних обшин та їх місце в релігійних організаціях, визначено напрямки діяльності об'єднань віруючих окремих етноспільнот України. Показано динаміку чисельності релігійних громад та проаналізовано їх соціальний склад. Простежено становлення більшовицької доктрини знищення релігії та церкви, вплив доктрини на формування радянської політики у сфері регулювання державно-етноконфесійних відносин протягом 1920 – 1930-х рр.

Ключові слова: релігійна громада, національна меншина, конфесійна організація, духовенство, антирелігійна політика, репресії.

Значну частину населення незалежної України складають представники етнічних меншин – поляки, євреї, німці та інші національності, які за своїми не лише традиційно-побутовими, мовно-культурними, але й релігійними відмінностями вимагають до себе особливого ставлення. Тому актуальність дослідження зумовлена потребою в об'єктивній реконструкції етнорелігійного досвіду для уникнення суперечностей у ході сучасного суспільно-політичного поступу.

Мета даного дослідження полягає у комплексному та поліаспектному аналізі становища релігійних громад етноменшин підрадянської України у контексті суспільних трансформацій 20 – 30-х рр. ХХ ст.

Наукова робота ґрунтується на аналізі історіографічного доробку радянських істориків та сучасних українських і зарубіжних дослідників проблеми, серед яких необхідно виокремити Я. Ковальчука, М. Шахновича, О. Козерода, Н. Рубльову, М. Козиреву, М. Журбу, О. Ліценбергер.

Населення України здавна було поліетнічним. Ще за перебування українських земель у складі Речі Посполитої тут знаходилося багато поляків та євреїв. Після приєднання України до Росії чисельність іноетнічного населення на її території постійно зростала, причому не лише за рахунок прибуття росіян, але й міграції німців, болгар та греків, які активно залучалися імперським урядом для освоєння причорноморських степів. Кожна названа етноспільнота мала низку притаманних тільки їй рис, до яких, крім мови і звичаїв, входили ще й релігійні уявлення та практики. Релігійні громади належно забезпечували передачу духовних надбань від одного покоління до іншого та сприяли непорушності традицій народів, які населяли Україну. Оскільки на рівні общини відбувався ідеологічний вплив на віруючого та виховання його в душі відповідного віровчення, то саме релігійна громада була осердям у діяльності релігійних організацій. Незважаючи на те що влада в Росії мала ієрархічний централізований характер, а церква була державною, царизм намагався толерантно ставитися до релігійних поглядів представників етнічних меншин України, за умови що ті не порушували існуючих в імперії меж політичного та економічного життя. З метою встановлення певного контролю над іновірницькими релігійними організаціями влада все ж налагоджувала тісні зв'язки з національним духовенством, намагалася залучати його, подібно священникам православної церкви, до співпраці [1, с. 31]. Революція 1917 – 1921 рр., яка закінчилася встановленням радянської влади в Україні, негативно позначилася на діяльності релігійних громад національних меншин, адже саме тоді чимало польських католицьких та німецьких протестантських священнослужителів, рятуючи власне життя, припинило виконання своїх обов'язків; значних втрат від погромів зазнало віруюче єврейське населення; серйозних збитків було нанесено культовим спорудам різних конфесій [2, с. 330]. Політичні ідеали більшовиків щодо витіснення релігії зі сфери суспільного буття чітко сформулював ще на початку ХХ ст. В. Ленін. У якості зразка для формування політики щодо релігії та церкви його прибічниками було використано теоретичні напрацювання К. Маркса та Ф. Енгельса. Видаючи декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», більшовицька влада лише підтвердила ті свободи, які після Лютневої революції 1917 р. уже фактично діяли. Конфесійні організації, до яких входили релігійні громади національних меншин України, було зрівняно у правах із православною церквою, на них розповсюджувалася дія спільних законів. Визнаючи релігію приватною справою кожного громадянина та формально долучаючись до поширених у світі передових демократичних принципів щодо відносин держави і церкви, одночасно радянська влада намагалася якомога краще прилаштувати законодавство в даній сфері до стратегічного завдання з конструювання атеїстичного суспільства. Відносини радянської влади з національними релігійними громадами регламентувалися великою кількістю правових актів, інструкцій до них, пояснень, розпоряджень і наказів, які у своєму змісті часто суперечили декларації свободи віросповідання. Державно-партійним апаратом було впроваджено ряд законів, завдяки яким встановлювався цілковитий контроль над релігійними формуваннями та створювався сприятливий ґрунт для їх поступового згасання. Законодавча база в релігійній царині позбавляла громади віруючих прав власності та нівелювала ієрархічну структуру конфесійних організацій. Духовенство законодавчо втратило ту

роль, яку воно відігравало в релігійних общинах до прийняття декрету «Про відокремлення церкви від держави» [3, с. 111].

У центрі системи конфесійних організацій, до яких належали віруючі національних меншин, перебувала громада, ключовий характер якої для одних релігійних напрямків (зокрема, менонітів та іудеїв) визначався передусім віросповідними принципами, а для тих, які мали закорінену ступінчасту структуру (католиків, лютеран, старообрядців попівського напрямку), – специфікою радянського релігійного права. Слід зазначити, що протягом 1920-х рр. релігійні структури, в межах яких задовольняли духовні потреби віруючі національних меншин України, зазнали змін [4, с. 1]. Потрапляння частини католицьких приходів разом із духовним центром Луцько-Житомирської єпархії до складу Польщі викликало небажані для більшовиків транскордонні контакти ксьондзів, занепокоєних відсутністю вищих ієрархів на території України. Лютеранська церква вдалася до активного реформування вертикалі управління та перепідпорядкування приходів. Громади менонітів, баптистів та іудеїв, хоча й були самодостатніми утвореннями, все ж намагалися координувати власне релігійне життя на вищому рівні. Так, громади німецьких баптистів увійшли до складу Всеукраїнського об'єднання баптистів, а іудейські громади, незважаючи на перепони радянського законодавства, тяжіли до тісної міжобщинної взаємодії в межах окремих поселень [5, арк. 45]. Міжвоєнний період, позначений намаганням комуністичного режиму розколоти конфесійні організації та збільшенням серед національних меншин кількості сектантських угруповань. Кожна релігійна громада мала кілька рівнів управління. Головним органом, на який покладалося вирішення будь-яких проблем, пов'язаних із функціонуванням общини, були збори членів громади. Розгляд повсякденних питань віруючі делегували раді громади, члени якої обиралися з найбільш досвідченіших та поважних осіб. Представником громади у стосунках із владою був староста. Священнослужителі в умовах радянської дійсності опинилися перед необхідністю вирішувати доволі непрості завдання, зокрема, стосовно визначення свого місця в релігійній громаді та соціальній структурі, забезпечення функціонування релігійних общин як осередків відтворення специфічних духовних рис тієї чи іншої етнічної меншини, боротьби за вплив на населення у протистоянні з комуністичною ідеологією, участі у внутрішньоцерковній боротьбі, стосунків з владою [6, с. 33].

Релігійні громади етноспільнот України мали кілька векторів діяльності, головним із яких було проведення богослужінь. Культова активність визначалася змістом релігійних уявлень кожної з досліджуваних конфесій та спрямовувалася на задоволення духовних потреб віруючих. Важливе значення для здійснення обрядів мала культова споруда, від перебування якої у користуванні громади залежало саме існування об'єднання віруючих. Для матеріального забезпечення кліру та утримання богослужбових будівель у належному технічному стані релігійні общини отримували від віруючих у якості пожертв гроші. Серед іудеїв та німців-протестантів особливого розвитку набуло соціальне служіння, тобто надання допомоги нужденним членам громади. Для підтримки цього виду діяльності залучалися кошти, що надходили від місцевих жителів та одновірців з-за кордону. Діяльність релігійних громад підлягала суворому контролю з боку держави, яка хоч і дозволяла общинам проводити з'їзди їх представників, намагалася за будь-що обмежити прояви релігійної активності віруючих стінами храмів. За певних обмежень радянської влади щодо задоволення певних видів релігійних потреб, насадження нею через організацію культурно-просвітницьких установ матеріалістичного світогляду та власного бачення місця національних меншин у державній системі, серед етнічного християнського населення України набула розповсюдження несанкціонована більшовиками релігійно-просвітницька діяльність, яка протікала в молодіжних гуртках, що мали тісні зв'язки зі

священнослужителями. Саме в таких товариствах та підпільних недільних школах, де відбувалося виховання дітей та молоді через призму релігійного світогляду, повною мірою реалізовувалися духовні запити віруючих, ініціативу яких було затиснено в рамки типового статуту релігійної громади [7, с. 99].

Попри часткову достовірність статистичних даних з обліку релігійних громад, протягом майже всього першого десятиліття існування радянської влади в Україні чисельність релігійних громад нацменшин, як і молитовних будинків, якими вони користувалися, суттєво не змінилася. Кількість культових будівель на 1924 р. від тих, що функціонували напередодні більшовицького перевороту, скоротилася менш ніж на 5%, а протягом 1928-1929 рр. – ще на 5%. Кількість членів у національних релігійних громадах різних конфесійних напрямків на кінець 20-х рр. ХХ ст. дещо зменшилася. Суттєво скоротилася чисельність віруючих у менонітських громадах, що пояснюється процесом їх масової еміграції. Значно поменшало членів і в общинах старовірів-безпопівців. В окремих випадках ця тенденція пояснювалася не лише недбалістю реєстраторів релігійних общин, які враховували тільки засновників громади, а й небажанням віруючих надавати владі інформацію про свою належність до тієї чи іншої общини з огляду на відому позицію більшовиків у питаннях релігії та церкви. У різних за кількістю членів релігійних громадах національних меншин переважали особи жіночої статі. Винятком були іудейські общини, де більшість становили чоловіки. Крім того, до релігійних громад, сформованих євреями, як частково і до російських старообрядницьких, уходила доволі незначна кількість молоді. Віковий поділ членів польських та німецьких релігійних общин різних культів був відносно рівномірним. Найбільша кількість писемних віруючих належала до протестантських конфесій. Більшовицькі пропагандисти вдавалися до спроб дискредитації віруючих, насамперед, єврейської та німецької національностей, шляхом акцентування суспільної уваги на скупченні значної кількості матеріальних благ у їхніх руках. Насправді майновий стан членів громад залежав від їх місця проживання та успішного застосування професійних навичок [8].

Становище релігійних громад національних меншин України в умовах радянської антирелігійної політики 20 – 30-х рр. ХХ ст. визначалося домінуючими політичними процесами в країні. Одразу після того як більшовики прийшли до влади, вони розпочали впроваджувати на практиці свої теорії, які передбачали тотальну зміну відносин у всіх сферах життя. Антирелігійна політика передбачала втручання влади у внутрішнє життя релігійних громад шляхом позбавлення культового майна останніх. Інколи цей процес супроводжувався силовим протистоянням представників влади з віруючими, які не приховували свого негативного ставлення щодо оголошеної 1922 р. під приводом допомоги потерпаючому від голоду населенню Поволжя кампанії з вилучення церковних цінностей та наважувалися протистояти їй. Лібералізація не лише економічних відносин, але й інших сфер суспільного життя доби НЕПу та політика коренізації, яка мала на меті вирішити національне питання, впродовж більшої частини 1920-х рр. запобігали владі зловживати приписами радянського права щодо релігії та церкви. Це надало змогу членам національних релігійних громад відносно вільно задовольняти культові потреби. В окремих випадках у місцях із незначною кількістю прихильників якогось із релігійних напрямків або там, де існував брак консолідації між віруючими, комуністи все ж не втрачали нагоди позбавити культової споруди ту чи іншу релігійну громаду. Таким чином, попри значне послаблення тиску на релігійні об'єднання з боку радянської влади, у 20-х рр. ХХ ст. в Україні її представники не змінили свого рішення знищити релігійний світогляд. Більшовики перейшли від активної боротьби з конфесійними організаціями до звичайного спостереження за релігійним життям етностіпльнот. Комуністи в такий спосіб збирали інформацію, яку одразу використовували для розробки більш

витончених методів боротьби з релігійними переконаннями віруючих. Адже протягом усього досліджуваного періоду серед національних меншин України велася антирелігійна пропаганда, що враховувала особливості їх релігійного життя як у місті, так і на селі. Використовуючи таку політику, будівники комунізму намагалися прищепити національним меншинам України штучно сконструйовану, незалежну від релігійної приналежності самоідентифікацію, що відповідала б вимогам нового суспільства, функціонування якого мало базуватися виключно на атеїстичних засадах [9].

Йосип Сталін, якому на кінець 1920-х рр. вдалося сконцентрувати у своїх руках майже всю повноту влади, вирішив продовжити справу В. Леніна з наближення комуністичного «світлого майбутнього», виконання якої з тактичних міркувань було тимчасово відкладено в роки НЕПу. Одним із пунктів перебудови життя в країні на початку 30-х рр. XX ст. стала культурна революція, в ході якої протягом короткого терміну мав бути знищений релігійний світогляд. Задля цього більшовики через місцеві органи влади вдалися до безпрецедентної політики ліквідації релігійних громад усіх релігійних напрямків [10, с. 107]. Посилаючись на незадовільний технічний стан богослужбових приміщень та використовуючи при цьому методи фінансового тиску, влада масово відбирала у віруючих культові споруди. Проводячи закриття культової будівлі, представники радянської влади намагалися надати цьому процесу легітимного вигляду. Для цього використовувалися мешканці населеного пункту, в якому діяла релігійна громада, зазвичай тієї ж національності, що й віруючі. Їхнім завданням було оформлення та подання на розгляд влади клопотань щодо припинення функціонування общини в культовій споруді та передачі останньої в користування населенню переважно для задоволення культурно-просвітницьких потреб. Влада не тільки позбавляла віруючих права на спільну молитву, але й піддавала їх жорстоким переслідуванням. Масові репресії, яких зазнали на собі етноспільноти України впродовж 1930-х рр., мали на меті моделювання суспільства шляхом його насильницького очищення від ворогів соціалістичного ладу, в тому числі від найактивніших носіїв релігійного світогляду. Водночас це була акція помсти і покарання віруючих за неприйняття антирелігійної й антицерковної політики влади, спосіб залякування, що мав забезпечити лояльність решти верств населення. В умовах формування тоталітарного режиму світоглядне інакодумство духовенства та відданих церкві віруючих було розцінено як політичне, що потягнуло за собою репресії і нищення духовного проводу всіх конфесій. Репресивну політику було умисно спрямовано на фізичне знищення священнослужителів, активних віруючих, осіб, що забезпечували належне функціонування релігійних громад, і створення умов, за яких нормальна життєдіяльність представників цих верств населення ставала неможливою. Наприкінці 1930-х рр., у зв'язку з перевагою адміністративних заходів антирелігійної політики над пропагандистськими, а також внаслідок репресій, зокрема, проти німців та поляків, діяльність національних релігійних общин в Україні було майже припинено владою [11].

Незважаючи на значні досягнення державної кампанії у боротьбі з колективними формами релігійної активності серед етноспільнот України, деякі позбавлені духовенства релігійні громади продовжували нелегально функціонувати й надалі: молитовні зібрання членів розформованих общин відбувалися в будинках найвідданіших традиції віруючих.

1. *Персиц М. М.* Отделение церкви от государства и школы от церкви в СССР / Марк Менделевич Персиц. – М.: Издательство Академии наук СССР. – 1958. – 200 с.
2. *Безносков А. И.* Религиозная жизнь немецкого населения юга Украины и политика Советской власти (1920 – 1928 гг.) / А. И. Безносков // Немцы России и СССР, 1901-1941 гг.: Материалы международной научной конференции. – М.: Готика, 2000. – С. 329-342.
3. *Поспеловский Д. В.* Русская православная церковь в XX веке / Д. В. Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – 511 с.

4. Процес ксьондза Скальського // Вісті ВУЦВК. – 27 січня 1928. – № 8(2213). – С. 1.
5. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр. 2184. Протоколи съездов религиозных общин и переписка с админотделами окрисполкомов о разрешении их проведения, 4 марта 1926 г. – декабрь 1927 г. 96 арк.
6. История немцев Украины в воспоминаниях, исследованиях и документах. – Донецк: Апекс, 2007. – 312 с.
7. *Нежный А. И.* Комиссар дьявола / А. И. Нежный. – М.: Протестант, 1993. – 272 с.
8. *Игнатюк Д.* До характеристики релігійних рухів на Україні (продовження) / Д. Ігнатюк // *Безвірник.* – 1928. – № 2. – С. 67-73.
9. *Пасечник О. А.* Римо-католическая церковь в Каменец-Подольской (Хмельницкой) области в 1920-1941 годах / О. А. Пасечник. – Хмельницкий: Издатель ЧП Цюпак А. А., 2009. – 188 с.
10. *Бабинов Ю. А.* Государственно-церковные отношения в России, СССР, СНГ: теория, история, практика / Ю. А. Бабинов. – Севастополь: Изд-во СевНТУ, 2003. – 232 с.
11. *Ченцов В. В.* Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-1930-е годы / В. В. Ченцов. – М.: Готика, 1998. – 208 с.

References

1. *Persits M. M.* Otdelenie tserkvi ot gosudarstva i shkoly ot tserkvi v SSSR / Mark Mendeleovich Persits. – М.: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR. – 1958. – 200 s.
2. *Beznosov A. I.* Religioznaia zhizn nemetskogo naseleniia yuga Ukrainy i politika Sovetskoy vlasti (1920 – 1928 gg.) / A. I. Beznosov // *Nemtsy Rossii i SSSR, 1901-1941 gg.: Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsyi.* – М.: Gotika, 2000. – S. 329-342.
3. *Pospelovskiy D. V.* Russkaia pravoslavnaia tserkov v XX veke / D. V. Pospelovskiy. – М.: Respublika, 1995. – 511 s.
4. Protse ksondza Skalskoho // Visti VUTsVK. – 27 sichnia 1928. – № 8 (2213). – S. 1.
5. TsDAVO Ukrainy. – F. 5. – Op. 5. – Spr. 2184. Protokoly sezdv religioznykh obshchin i perepiska s adminotdelami okrispolkomov o razreshenii ikh provedeniia, 4 marta 1926 g. – dekabr 1927 r. 96 ark.
6. Istoriia nemtsev Ukrainy v vospominaniiah, issledovaniiah i dokumentakh. – Donetsk: Apeks, 2007. – 312 s.
7. *Nezhnyi A. I.* Komissar diavola / A. I. Nezhnyi. – М.: Protestant, 1993. – 272 s.
8. *Ignatiuk D.* Do harakterystyky relihiinykh rukhiv na Ukraini (prodovzhennia) / D. Ignatiuk // *Bezvirnyk.* – 1928. – № 2. – S. 67-73.
9. *Pasechnyk O. A.* Rimo-katolicheskaia tserkov v Kamenets-Podolskoy (Khmelnitskoy) oblasti v 1920-1941 godakh / O. A. Pasechnyk. – Khmelnytskyi: Izdatel ChP Tsiupak A. A., 2009. – 188 s.
10. *Babinov Yu. A.* Gosudarstvenno-tserkovnye otnosheniia v Rossii, SSSR, SNG: teoriia, istoriia, praktika / Yu. A. Babinov. – Sevastopol': Izd-vo SevNTU, 2003. – 232 s.
11. *Chentsov V. V.* Tragicheskie sudby. Politicheskie repressii protiv nemetskogo naseleniia Ukrainy v 1920-1930-e gody / V. V. Chentsov. – М.: Gotika, 1998. – 208 s.

Жалоб М. П.

Религиозная жизнь этнических обществ Украины междувоенного периода.

Исследовано формирование этнорелигиозной среды Украины, показано влияние революционных преобразований на последующие развитие национальных религиозных общин. Раскрыта структура религиозных общин, их место в конфессиональных организациях, определены направления деятельности объединений верующих национальных меньшинств Украины. Показана динамика численности религиозных общин и проанализирован их социальный состав. Отслежено становление большевистской доктрины уничтожения религии и церкви, ее влияние на формирование советской политики в сфере регулирования государственно-этноконфессиональных отношений.

Ключевые слова: религиозная община, национальное меньшинство, конфессиональная организация, духовенство, антирелигиозная политика, репрессии.

Zholob M. P.

The religious life of ethnic communities of Ukraine (interwar period).

The formation of ethnic and religious environment of Ukraine, shows the influence of revolutionary changes in the subsequent development of the national religious communities. Disclosed the structure of religious communities, their place in religious organizations, activities identified communities of believers national minorities of Ukraine. Shows the number of religious communities and analyze their social composition. Traced the formation of the Bolshevik doctrine destruction of religion and the church, its influence on the formation of Soviet policy in the regulation of state-ethno-confessional relations.

Keywords: religious community, national minority, denominational organizations, clergy, anti-religious policy, repression.